

LA CORONA D'ARAGÓ I EL MAGRIB: POLÍTICA I COMERÇ (1331-1410)

DOLORS LÓPEZ I PÉREZ

El 1966 es publicava a França el llibre de Charles-Emmanuel Dufourcq, *L'Espagne catalane et le Maghrib au XIIIe et XIVe siècles*, traduït tres anys més tard al català amb el títol *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental (segles XIII i XIV)*.¹ Fins aquest moment es tracta de l'únic estudi realitzat en profunditat i d'una manera global sobre el tema de les relacions polítiques i comercials entre la Corona d'Aragó i els estats magribins durant la baixa edat mitjana. Des d'un punt de vista cronològic, l'obra abraça el període comprès entre 1212 i 1331, període marcat per la fi de la dominació almohade a la península Ibèrica (batalla de les Navas de Tolosa - 1212) i l'adveniment del sultà marínida Abu-l-Hasan, el 1331. L'autor, basant-se en un ingent volum documental, procedent d'arxius catalans i mallorquins principalment, realitza una excel·lent visió de conjunt sobre la penetració de la classe mercantil catalana i mallorquina als centres comercials nord-africans, entenenent per nord d'Àfrica l'àrea occidental, és a dir, la que a l'actualitat comprèn el Marroc, Algèria i Tunísia, i relegant l'àrea oriental o Egipte. Per mitjà d'un complet i detallat estudi de la infraestructura econòmica (tècniques mercantils, organització comercial, productes d'intercanvi, volum de les transaccions...) i de les relacions entre les diferents instàncies polítiques, la del monarca catalano-aragonès i la dels sultans musulmans, Dufourcq aconsegueix reconstruir com es va fer aquesta penetració, quines van ser les diferents etapes, de quina manera es van desenvolupar en cadascun dels diferents estats i, sobretot, quina incidència va tenir la ruta nord-africana en l'estructura comercial de la Corona d'Aragó. Aquesta obra es va veure complementada amb posteriors treballs realitzats pel mateix Dufourcq i publicats en diferents revistes i actes de congressos, treballs en els quals, en algunes ocasions, va ampliar l'àmbit cronològic i en altres va aprofundir determinats aspectes més concrets.²

1. Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles*, París: Presses Universitaires de France, 1966; Íd., *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental. Segles XIII i XIV*, Barcelona: Vicens-Vives, 1969.

2. Vegeu, a manera de referència, «Les activités politiques et économiques des catalans en Tunisie et en Algérie orientale de 1262 à 1377», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, xix (1946), p. 5-96; «Les espagnols et le royaume de Tlemcen aux XIIIe et XIVe siècles», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, xxi (1948), p. 5-128; «La Couronne d'Aragon et les hafsides au XIIIe siècle», *Analecta Sacra Tarraconensia*, xxv (gener-juliol 1952), p. 51-63; «Documents inédits sur la politique ifrikiyenne de la Couronne d'Aragon», *Analecta Sacra Tarraconensia*, xxv (juliol-desembre 1952), p. 255-291; «Les relations de la Péninsule Ibérique et de l'Afrique du Nord au XIVe siècle», *Anuario de Estudios Medievales*, 7 (1970-1971), p. 39-63; «Un impérialisme médiéval face au Maghrib: la naissance et l'essor de l'empire catalan d'après de travaux récents», *Cahiers de Tunisie*, 20 (1972), p. 101-124; «Catalogue chronologique et analytique du registre 1389 de la chancellerie de la Couronne d'Aragon intitulé "Guerre Sarracenorum" 1367-1386 (1360-1386)», *Miscelánea de Estudios Medievales*, II (1974), p. 66-166; «Aspects internationaux de Majorque durant les derniers siècles du Moyen Age», *Mayurqa*, XI (1974), p. 5-52; «La place du Maghrib dans l'expansion de

El desconeixement del desenvolupament de les relacions polítiques i comercials entre totes dues àrees a partir de la dècada dels trenta del tres-cents, malgrat l'existència d'estudis puntuals que incideixen en qüestions molt específiques, sobretot de caràcter polític, i la importància de la ruta magribina dins de l'entramat econòmic de la Corona d'Aragó ens va decidir a triar com a tema de tesi doctoral l'estudi d'aquestes relacions al segle *xv*, aproximadament entre 1331 i 1410.

L'estructura de la tesi, que va ser presentada a la Universitat de Barcelona el 5 de maig de 1993, sota la direcció de la Dra. Maria Teresa Ferrer i Mallol i amb el títol *La Corona de Aragón y el Norte de África (1331-1410)*,³ ve determinada per una sèrie de plantejaments inicials que condicionen en gran mesura els aspectes que són objecte d'anàlisi. Si bé el nostre interès se centrava pròpiament en els intercanvis comercials, era necessari un estudi previ de les particulars relacions diplomàtiques establertes entre la corona i cadascun dels diferents sultanats magribins, en un intent de comprovar en quina mesura les transaccions mercantils es podien veure afectades per uns determinats esdeveniments polítics. En aquest sentit cal assenyalar que un elevat percentatge dels intercanvis es desenvolupava dins l'espai econòmic nord-africà, concretament a les àrees costeres o als enclavaments pròxims al litoral, llocs on convergien les diferents rutes procedents de l'Àfrica subsahariana. Per tant, un primer factor a avaluar era el de la situació política concreta de cadascun dels tres estats —marínida, abdalita i hàfsida— en un intent d'aclarir una possible repercussió en el desenvolupament dels contactes diplomàtics i també de les transaccions comercials. Calia observar, d'una banda, si la signatura de tractats de pau corresponia a les etapes de major activitat comercial; de l'altra, si la ruptura d'una treva o l'existència de greus disturbis i d'enfrontaments als principals centres comercials, conseqüència de conflictes successoris i de lluites de poder, pressuposava la cessació o una disminució dels intercanvis comercials i una recessió de la penetració dels operadors de la Corona d'Aragó en determinades àrees magribines, en benefici d'altres zones que reunissin condicions conjunturals més favorables. A aquesta anàlisi hem dedicat la primera part de la tesi.

Respecte al Marroc, el període analitzat s'inicia amb l'ascensió al tron del sultà marínida Abu-l-Hasan. La reafirmació de la seva autoritat des de Fes fins al sud marroquí, després d'un llarg període de lluites intestines, li va permetre reprendre la política d'expansió iniciada per Abu Yakub l'últim terç del segle *xiii* i que tenia dues directrius clares: d'una banda, la conquesta del sultanat abdalita; de l'altra, la intervenció a la Península Ibèrica.

la Couronne d'Aragon: la route maghebaine par rapport à celle des îles et des épicés», *Deuxième Congrès International d'Études des Cultures de la Méditerranée Occidentale*, Barcelona: 1978, p. 217-279; «Liaisons maritimes et commerce catalans, majorquins et valenciens avec le Maghrib du *xiii*e au *xve* siècle», *Cuadernos de Historia Económica de Catalunya*, *XX* (1979), p. 109-118; «Commerce du Maghreb Médiéval avec l'Europe chrétienne et marine musulmane: données connues et problèmes en suspens», *Congrès d'Histoire et de Civilisation du Maghreb* (Tunis, 1974), Tunis, 1979, p. 161-192; «Vers la Méditerranée et l'Afrique», *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Saragossa, 1976), Saragossa, 1979, p. 7-90; «Chrétiens et musulmans durant les derniers siècles du Moyen Age», *Anuario de Estudios Medievales*, *10* (1980), p. 207-225; «Rapports entre l'Afrique et l'Espagne au *xiii*e siècle», *Medievalia*, *1* (1980), p. 83-102; «Les consulats catalans de Tunis et de Bugie au temps de Jacques I le Conquérant», *Anuario de Estudios Medievales*, *10* (1980), p. 207-225; «Les communications entre royaumes chrétiens ibériques et les pays de l'occident musulman dans les derniers siècles du Moyen Age», *Les communications dans la Péninsule Ibérique au Moyen Age*, Paris: Centre Nationale de la Recherche Scientifique, 1981, p. 29-44.

3. La seva realització va ser possible gràcies a la concessió d'una beca pre-doctoral per part del Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya.

Aquesta orientació política de la dinastia marínida podria estar condicionada per qüestions econòmiques. Els estats magribins es recolzaven sobre una fiscalitat d'incerts rendiments. La seva autoritat s'exercia sobre la ciutat i encara més sobre les tribus; l'ampliació o la reducció del territori sobre el qual s'estenia l'autoritat del sultà variava amb la fidelitat episòdica de determinades tribus nòmades. Per aquest motiu, els ingressos més segurs procedien dels impostos aplicats sobre les transaccions comercials. D'això deriva la importància de controlar les rutes que connectaven l'Àfrica subsahariana amb els ports del litoral, llocs on acudien els comerciants europeus per efectuar llurs transaccions.

L'allunyament progressiu de les rutes de l'or des de la costa atlàntica cap als eixos orientals, en els primers anys del segle XIV, podria haver estat la principal causa dels problemes amb els quals es va enfrontar la dinastia marínida a partir de la segona meitat de la centúria. És possible que això expliqui parcialment els objectius marcats per Abu-l-Hasan des del punt de vista de la política exterior, encaminada a estendre el seu domini per tot l'espai mediterrani magribí i l'àrea sud peninsular, en clara continuïtat amb les directrius marcades ja al segle anterior pel sultà Abu Yakub. El domini del Magrib central i de l'Estret hauria permès als marínides exercir no tan sols un control polític sinó també econòmic de la zona sud mediterrània per mitjà del monopoli dels beneficis procedents dels impostos de duanes. Independentment de les motivacions, el que sí que resulta inqüestionable és el desviament d'objectius d'Abu-l-Hasan, dirigits a aconseguir un control efectiu de l'Estret, immediatament després de la conquesta de Tremissèn, capital del sultanat zayyaní, el 1337.

En aquest context calia una anàlisi de la guerra de l'Estret, des de la perspectiva de la participació de la Corona d'Aragó en el conflicte, però, sobretot, com a marc de referència que permetés avaluar les possibles repercussions d'aquests enfrontaments en el normal desenvolupament dels intercanvis comercials. A curt termini, hem documentat un clar retrocés com a conseqüència de l'abandó dels principals centres econòmics marínides d'una gran part dels mercaders catalans i valencians motivat, en part, per les prohibicions reials de mantenir contactes comercials amb l'àrea marínida. La llarga durada del conflicte va obligar, tanmateix, davant les greus pèrdues econòmiques que comportava un interdicte d'aquesta índole, a matisar els termes de la prohibició i permetre determinades transaccions, sempre sota l'estricta control de les autoritats delegades. Però també els operadors mallorquins es van veure afectats, malgrat els repetits intents de Jaume III de restar neutral, i arribaren fins i tot a signar un tractat de pau amb Abu-l-Hasan el 1339. La condició de regne feudo-vassallàtic de la Corona d'Aragó va obligar Jaume III, tanmateix, a decretar certes mesures restrictives, com la prohibició de noliejat embarcacions als marínides per al transport de tropes i mercaderies. La posterior tramesa d'una flota de vuit galeres, com a part integrant de l'estol de la Corona d'Aragó, trenca amb aquesta pretesa situació de neutralitat i té com a conseqüència la retirada d'alguns factors establerts a les places més importants davant el temor de possibles represàlies.

Finalitzada la guerra de l'Estret, els contactes diplomàtics entre la Corona d'Aragó i el Marroc es van veure determinats pel desenvolupament de la situació peninsular. Pere el Cerimoniós intenta concretar amb els benimerins una lliga anticastellana. L'obtenció d'una aliança militar ofensiva contra Castella es mostra com a inviable amb motiu, sobretot, de l'obertura d'un període

de greus dissensions internes i el consegüent desinterès dels marínides de reiniciar els projectes expansionistes d'Abu-l-Hasan a la Península. Al contrari, l'inici d'una prolongada crisi interior va obligar els successius sultans que van detenir el poder a mantenir un cert equilibri des del punt de vista de les relacions exteriors.

A partir del darrer terç del tres-cents, s'observa un allunyament progressiu, des d'un punt de vista diplomàtic, entre els monarques de Catalunya-Aragó i la cort de Fes, un allunyament causat per diversos factors. Entre aquests, la inclusió de l'àrea marroquina dins de la zona d'influència castellano-nassarita. Efectivament, la ingerència de Granada en els assumptes interns marroquins va comportar l'establiment de relacions diplomàtiques per mitjà del sultanat nassarita. Per aquest motiu, les tenses relacions existents entre la Corona d'Aragó i el regne de Granada durant els últims anys dels regnats de Muhàmmad V van influir, sens dubte, en un refredament dels contactes polítics amb el Marroc i originaren no pas una ruptura, però sí un allunyament progressiu del sultanat marínida respecte a la Corona d'Aragó. No serà fins al regnat de Ferran I d'Antequera que es documenta una represa de relacions.

Respecte al sultanat abdalita, el manteniment de contactes diplomàtics amb la Corona d'Aragó restà supeditat en tot moment al major o menor grau d'independència respecte al Marroc. L'annexió quasi permanent dels territoris abdalites al sultanat marínida, fins al 1360, condiciona una mediatització de les relacions polítiques per mitjà de la cort de Fes. L'obertura de greus crisis polítiques a la dinastia marínida a partir de la mort d'Abu Inan van permetre una major estabilitat en l'exercici del poder del sobirà zayyaní, només interrompuda per ocasionals intervencions, sempre de curta durada, per part de les tropes marínides, alhora que va possibilitar la signatura d'un tractat, el 1362, entre Abu Hammu i Pere el Cerimoniós. Posteriors disturbis a Orà i Alger, conseqüència de les lluites dinàstiques entre Abu Hammu i el seu fill Abu Tasufin, el 1387, van tenir importants repercussions quant a la política exterior. L'assassinat de mercaders i la confiscació de llurs mercaderies va comportar la ruptura dels acords existents, renovats segurament després de la treva del 1362. Paral·lelament, aquesta conjuntura va influir en les operacions comercials i la situació de la colònia mercantil, i constituí un important factor de desestabilització. No obstant això, a diferència de la situació documentada al sultanat marínida, on s'observa un progressiu replegament comercial, a Tremissèn, després d'una temporal paralització dels intercanvis, aquests es van reprendre una vegada normalitzada la situació.

En una primera anàlisi, es podria interpretar que els condicionaments polítics que afectaven les transaccions comercials entre la Corona d'Aragó i els sultanats de Fes i de Tremissèn eren molt similars. Dues estructures polítiques en un avançat estat de descomposició, minades per les lluites internes i supeditades a una tutela exterior: als nassarites, en el cas del Marroc, i als marínides i, posteriorment als hàfsides, en el del sultanat de Tremissèn. Les revoltes internes van aconseguir una certa desarticulació de les estructures comercials. Les confiscacions i el no pagament o el retard en el cobrament de les operacions realitzades directament amb la cort semblen apuntar cap a un cert paral·lisme entre el Magrib occidental i el central. No obstant això, mentre que en els enclavaments del regne de Fes es produeix una relativa retracció del sector comercial de la Corona d'Aragó, en el regne de Tremissèn aquests impediments comportaven únicament un estancament temporal. En definitiva, la situació política interna de cadascun d'aquests estats

sembla mostrar-se com un factor important, però no determinant, en l'expansió o la recessió de la presència catalano-aragonesa a l'àrea magribina.

La preeminència derivada de la convergència de les rutes transsaharianes en seria una de les causes, però no l'única. Les successives crisis polítiques sofertes pels dos estats al llarg del tres-cents van afavorir la ingerència europea, recolzada en el desig de controlar el comerç mediterrani. Els atacs, més nombrosos en períodes de crisi, són ja freqüents al final del segle *xiv* i evidencien la incapacitat dels autòctons de defensar llur antic monopoli de trànsit. Castella i Portugal s'orientaran cap a llur sortida natural, és a dir, la costa atlàntica africana i la zona mediterrània més occidental, reforçada per l'ocupació castellana de Tetuan i la deportació de la meitat dels seus habitants, el 1399-1400, i la conquesta portuguesa de Ceuta el 1415.

En el tractat de Monteagudo, negociat el 1291 entre Sanç IV de Castella i Jaume II de Catalunya-Aragó, s'establia la línia divisòria de les possibles àrees d'expansió de les dues potències ibèriques: Marroc per a Castella i la resta de les terres magribines per a la Corona d'Aragó. Charles-Emmanuel Dufourcq es planteja si el tractat va quedar com a simple lletra morta i conclou que sí, atès que no va haver-hi cap annexió de terres del Magrib, ni pels castellans ni per la Corona d'Aragó. Malgrat tot, la continuïtat de les aspiracions nord-africanes dels estats ibèrics restà provada *a posteriori* pel tractat de Tordesillas del 1494, pel qual l'Àfrica del Nord es repartia sobre bases diferents a les del 1291, encara que amb el mateix esperit de reconquesta: una part del Marroc es va atribuir a Portugal, la resta i la zona de Tremissèn a Castella, i els regnes d'Alger, Bugia i Tunis a la Corona d'Aragó. Per a Dufourcq, les diferències entre ambdós tractats s'expliquen per l'apropiació creixent per part de Portugal de determinats punts de les costes magribines des de la seva instal·lació a Ceuta, el 1415; per una més gran activitat castellana al litoral magribí mediterrani al llarg dels segles *xiv* i *xv*, i perquè al final del quatre-cents Castella i Aragó estaven a punt d'unir-se.⁴

No obstant això, estem parlant en el pla polític-militar, però, i en el pla econòmic? Una possible avaluació probablement ens portaria a considerar els desavantatges de mantenir unes intenses relacions comercials en una àrea dominada puntualment, però de manera efectiva, pels castellans i portuguesos i en certa mesura allunyada de les grans rutes del tràfic africà, davant un Magrib central més atractiu, des d'un punt de vista mercantil, i fàcilment monopolitzable. És cert que existia aquesta mateixa competència a més de la intervenció comercial de les repúbliques italianes, en especial Gènova, però es tractava d'una competència comercial, no política. Malgrat això, es tracta només d'hipòtesis. Caldria avaluar l'actuació, sobretot mercantil, d'italians, portuguesos i castellans en el nord d'Àfrica durant el període que ens ocupa per poder aduir alguna cosa més que suposicions. En realitat, les dades conservades referents a contactes comercials l'únic que ens permeten constatar és la retracció comercial dels operadors de la Corona d'Aragó a l'àrea marroquina, especialment a la façana atlàntica, ja des de mitjan segle *xiv*, a partir de la guerra del Marroc.

4. Ch. E. DUFOURCQ, «Les relations du Maroc et de la Castille pendant la première moitié du *xiii*e siècle», *Revue d'Historie et de Civilisation du Maghreb*, 5 (1968), p. 39-41.

Quant al sultanat hàfsida, el segon terç del tres-cents s'inicia sense canvis substancials respecte a la línia política seguida pels monarques catalano-aragonesos des del final del XIII. La qüestió del reconeixement del tribut a causa del regne de Tunis als sobirans sicilians s'erigeix com el principal punt de debat en les successives ambaixades enviades a la cort hàfsida. L'assoliment dels objectius fixats està sempre en relació directa amb el grau d'estabilitat en el poder del sultà que ocupa el tron en aquell moment específic i, per tant, de la seva disponibilitat d'acceptar les condicions econòmiques imposades en les negociacions pels representants legals del rei catalano-aragonès. A partir del 1360, importants canvis en la conjuntura política del regne de Tunis van influir decisivament en el desenvolupament dels contactes diplomàtics. L'enfortiment del poder estatal i la reunificació d'Ifriqiya en la persona d'Abu-l-Abbas, unit a una intensa recrudescència de les activitats piràtiques protagonitzades per vaixells armats als principals ports del litoral hàfsida constitueixen, sens dubte, les causes principals del gir observat en les directrius polítiques adoptades pels monarques catalano-aragonesos a partir del darrer terç del tres-cents. La reivindicació d'una compensació pecuniària, reflectida en el pagament d'un tribut, va deixar pas a reiteratius intents de solucionar els problemes derivats d'un notable augment del nombre de captius als centres tunisencs. Aquest increment de les accions piràtiques podia fer pensar *a priori* en una disminució de les transaccions com a conseqüència d'una inseguretat marítima més gran. No obstant això, les dades documentals no semblen mostrar una recessió en les operacions comercials efectuades per comerciants valencians, mallorquins i també catalans als enclavaments de Tunis, Bona i Bugia, fonamentalment.

Analitzada la repercussió de la conjuntura política predominant en l'espai econòmic on es desenvolupen els intercanvis, restava per determinar el condicionament que per aquests intercanvis comportava l'existència o no de relacions diplomàtiques entre totes dues instàncies polítiques, és a dir, entre la Corona d'Aragó i els diferents sultanats nord-africans. Els tractats de pau s'inclouen dins d'un context característic de les relacions entre països «cristians» i països «musulmans», del qual la principal peculiaritat és l'existència permanent d'un estat de guerra només interrompuda per la declaració d'una treva estrictament limitada a un determinat nombre d'anys. Des d'un punt de vista teòric, la vigència d'un tractat equivaldria a pressuposar un període favorable per a les transaccions comercials basades en la hipotètica seguretat que gaudirien els operadors econòmics de totes dues parts contractants. La ruptura de relacions o, simplement, la no-renovació d'una treva assenyalaria, seguint aquesta mateixa tònica, la cessació de qualsevol modalitat d'activitat mercantil i la legalitat de les accions piràtiques o corsàries. Fins aquí la hipòtesi.

Tanmateix, la conformació del quadre diplomàtic dins del qual es desenvolupen els intercanvis no és tan simple. Cal puntualitzar, en primer lloc, que si bé és cert que els «accidents» polítics tenen una relativa influència sobre la dinàmica comercial, aquesta no arriba a l'extrem de paraitzar els intercanvis en el cas que no existeixin relacions diplomàtiques entre tots dos estats. De fet, hi ha tota una sèrie de mecanismes d'adaptació per a cadascuna de les situacions originades per la conjuntura política. Fins i tot durant els períodes limitats de confrontació bèl·lica oberta, com succeïa durant la guerra del Marroc, s'intenta trobar solucions que pal·lien les pèrdues econòmiques derivades d'una total ruptura de contactes diplomàtics. En aquest sentit és important

fer ressaltar que un fre de les importacions-exportacions equivaldria a renunciar a una important font d'ingressos, materialitzada en els impostos de duanes, per part dels sobirans magribins. A més, l'existència d'una infraestructura comercial que tenia com a forma visible els alfòndecs edificats als principals enclavaments mercantils nord-africans, evidencia en si mateixa la continuïtat d'uns contactes que no podien dependre de la volubilitat d'unes relacions diplomàtiques. De manera paral·lela, el Magrib constituïa un mercat complementari i imprescindible dins de l'entramat comercial de la Corona d'Aragó, i també la principal zona d'actuació dels mercaders del regne de Mallorca. Una ruptura total i generalitzada de relacions tindrà notables conseqüències que es reflectiran, sobretot, en l'organització del sector terciari mallorquí. La prova més evident de la inexistència d'una relació directa entre períodes d'estat de guerra i etapes de recessió, d'una banda, i períodes de pau declarada i etapes d'expansió, de l'altra, sempre des d'un punt de vista comercial, la constitueix l'anàlisi dels contactes diplomàtics entre la Corona d'Aragó i els tres sultanats nord-africans entre 1331 i 1410. D'aquesta anàlisi es conclou un clar predomini de la guerra com a un estat de *iure*. Si ens replantegem la primera de les qüestions inicials, és a dir, d'una banda si la signatura de tractats de pau es correspon amb etapes d'activitat econòmica i, d'una altra, si la ruptura d'una treva pressuposava la cessació dels intercanvis comercials, la resposta és negativa. Durant el període 1331-1410 no s'interrompen en cap moment els intercanvis mercantils amb aquests tres estats i qualsevol tipus de paràlisi temporal responia a qüestions intrínseques a la política magribina, no pas a la política exterior. No solament no s'interrompen, sinó que llur continuïtat es veurà ratificada per la mateixa monarquia i els seus oficials que asseguraven la legalitat dels intercanvis amb independència de les relacions polítiques.

De tot això en deriva una nova qüestió. Si un estat de guerra oberta no pressuposa la paràlisi de les activitats econòmiques entre els dos estats, quin objectiu tenia la signatura d'una treva? La principal finalitat de la concertació d'un tractat està relacionada amb els interessos concrets del monarca catalano-aragonès a cadascun dels diferents estats magribins. Així, respecte al regne de Fes, s'observa un interès creixent en concertar tractats, independentment dels tractats signats com a ratificació de la fi de la guerra de l'Estret, durant la guerra dels Dos Peres. L'obtenció d'una aliança ofensiva o, en el seu defecte, una neutralitat de la cort de Fes en el conflicte, justifiquen l'organització de diferents ambaixades i la firma d'acords. Al contrari, la consecució del pagament d'un tribut constitueix la causa determinant a les negociacions establertes amb el sultanat hàfsida i, en menor mesura, el zayyaní a les dècades centrals del segle XIV. Els canvis operats a la política d'Ifriqiya des del 1360 comporten, així mateix, una revisió dels plantejaments i de les exigències presentades pel monarca catalano-aragonès en el moment d'iniciar les converses tendents a aconseguir la signatura d'un acord, amb què el tema de la redempció de captius passa a un primer pla.

És evident que no es tracta de les úniques qüestions a tractar en una treva, però potser sí de les més importants. Conjuntament es discuteixen i negocien altres punts d'índole política i econòmica. Això no obstant, els acords semblen haver perdut una gran part de llur finalitat inicial que consistia a regularitzar els intercanvis econòmics. Els primers tractats signats el segle XII i, sobretot, els efectuats al llarg del dos-cents estableixen unes condicions essencials entre les quals cal esmentar la seguretat de les persones i la llibertat de les transaccions; la jurisdicció dels cònsols;

la propietat dels alfòndecs, esglésies i cementiris; la prohibició de la pirateria; la protecció dels naufragis; les garanties per al transport, l'emmagatzematge, la venda i el pagament-cobrament de les mercaderies; la reexportació dels productes no venuts; els drets de duanes i altres gravàmens... A mitjan del tres-cents, la infraestructura comercial catalano-aragonesa al nord d'Àfrica tenia les seves bases fermament consolidades, i els punts econòmics a tractar als acords són una reafirmació dels ja concertats en anteriors treves o, simplement, algunes matisacions o la regularització de noves qüestions.

A la segona part de la tesi ens hem centrat en l'anàlisi pròpiament dels intercanvis comercials, delimitant el camp d'anàlisi a cinc qüestions bàsiques. La primera d'aquestes es refereix a la intervenció particular de cadascun dels principals centres econòmics catalano-aragonesos —Barcelona, València i Mallorca— en les transaccions comercials amb el nord d'Àfrica. Tradicionalment, s'ha atribuït a la ruta magribina un pes considerable dins de l'estructura comercial de la Corona d'Aragó. Una anàlisi de la documentació ens ha permès, tanmateix, matisar aquesta afirmació; una anàlisi basada en una diferenciació de les activitats desenvolupades a partir dels tres principals centres econòmics de la corona: Barcelona, València i Mallorca. Això ens ha permès observar una divisió progressiva d'intervencions reflectida en el gradual desinterès mostrat per la plaça barcelonina respecte als mercats nord-africans en benefici dels ports de València i, sobretot, Mallorca. Possiblement, aquest desinterès comença a materialitzar-se a partir de mitjan segle XIV, de manera paral·lela al desenvolupament del comerç amb el Llevant mediterrani i coetani a la reincorporació de les Balears a la confederació. El que sí que resulta evident és que, en el darrer quart del tres-cents, la documentació consultada permet fer hipòtesis sobre una possible superposició de papers en les diferents àrees d'actuació en les quals s'emmarquen les operacions prioritàries dels mercaders catalans, mallorquins i valencians. D'aquesta manera, el conjunt de la Corona d'Aragó estenia el seu radi d'influència a la totalitat de l'àrea musulmana mediterrània. Una perfecta complementarietat d'interessos i una divisió tàcita de zones operacionals preferents feia possible la presència mercantil catalano-aragonesa des de Vera, en el regne de Granada, fins a Alexandria. Així, els mercaders valencians devien actuar sobretot dins territori nassarita, especialment a Almeria, que segurament feia, a més, el paper de pont en els intercanvis amb el Magrib centroccidental, en general, i amb Honein, Orà i Alcúdia, en particular. Dins l'àrea delimitada per aquestes tres places africanes es devia produir una superposició clara de directrius valencianes i mallorquines, atès que les activitats d'aquests darrers se centraven al cordó litoral que recorria la costa des d'Alcúdia fins a Tunis. Tanmateix, aquesta duplicitat d'activitats tenia un caràcter desigual davant la prioritat de transaccions valencianes a Alcúdia i, a Honein i Orà, de les mallorquines. Una segona zona de confluència, en aquesta ocasió de mallorquins i barcelonins, podria establir-se en territori hàfsida, concretament a Tunis, ciutat d'interès secundari per als operadors balears i port d'escala cap al Mediterrani oriental per als catalans.

La segona de les qüestions plantejades es refereix a la composició de la flota encarregada d'assegurar els transports amb les àrees musulmanes. Considerant les partides des del port mallorquí, barques, lenys, coques i naus integraven la pràctica totalitat de la flota. Fins als anys vuitanta del tres-cents es documenta la utilització de barques, lenys i coques, però a partir d'aquest moment la coca és suplantada progressivament per la nau que d'aquesta manera entra a formar

part de la tipologia habitual en el cobriment d'aquesta ruta específica. Respecte a València, predomina la utilització de barques i galiotes en el tràfic musulmà a partir del 1385. Paral·lelament, es planteja el problema de la procedència dels patrons, on es constata un marcat protagonisme de les flotes armades als respectius ports de partida —València i Mallorca— davant la resta de marines de la confederació i encara més respecte a les altres flotes forànies.

La tercera qüestió plantejada és el protagonisme dels mercaders catalano-aragonesos en aquest tràfic. Es constata que pràcticament la totalitat dels intercanvis es trobava en mans de valencians i mallorquins, conseqüència lògica de les diverses orientacions comercials projectades des de les diferents places. Això no obstant, documentem casos d'operacions més o menys exercides de manera directa o indirecta per part dels mercaders barcelonins. Aquests, per mitjà de la concertació de companyies amb comerciants dels dos centres principals —València i Mallorca— estenien el seu radi d'acció i es trobaven al darrera de molts negocis que, des d'una lectura superficial, creuríem propis de les places valenciana i mallorquina.

Relacionada amb aquest aspecte es troba la qüestió de la participació de jueus i musulmans catalano-aragonesos en aquest tràfic de mercaderies. Això no implica un desinterès per part dels operadors «cristians» d'aquestes dues places respecte a l'àrea magribina, sinó tot el contrari. Concretament, els mercaders «cristians» apareixen amb certa assiduitat concertant comandes, lliurant assegurances, constituint societats i noliejant embarcacions, encara que no podem en aquests moments realitzar una valoració del total i dels parcials comparatius del volum del tràfic efectuat.

També hem comprovat com un sector dels comerciants magribins, jueus i també musulmans no es limitava a una actuació passiva a nivell d'intercanvis, sinó que es traslladaven personalment als centres valencià i mallorquí per efectuar llurs operacions de compra-venda, o bé enviaven directament llurs mercaderies que eren negociades per procuradors o corredors. Les dades documentals són escasses, en part per la naturalesa de la documentació utilitzada. Malgrat això, l'existència de guiatges especials, atorgats pels monarques catalano-aragonesos als comerciants nord-africans i les constàncies documentals dels pagaments fiscals efectuats amb motiu de llur condició de comerciants estrangers, constitueixen una prova axiomàtica de la no-excepcionalitat de llur presència en terres de la corona. Els mitjans de transport utilitzats per aquests operadors per llur trasllat als mercats mallorquí i valencià eren sempre embarcacions europees, en general. Tanmateix, hem documentat l'existència d'una flota comercial musulmana emprada en els trajectes intermagribins i també en els trasllats als ports nassarites. Amb tot, un alt percentatge dels intercanvis continuava efectuant-se al nord d'Àfrica on arribaven les caravanes procedents de les zones auríferes i on els comerciants europeus havien anat creant progressivament una infraestructura comercial, reflectida en els alfòndecs i el nomenament de cònsols.

A aquelles places més freqüentades i amb un volum d'operacions més elevat solien establir-se factors com a representants de les diferents companyies interessades en el comerç nord-africà, que asseguraven el seguiment detallat de les oscil·lacions del mercat. Una anàlisi dels capitals fundacionals d'aquestes societats evidencia un progressiu augment de les quantitats invertides, i també del nombre de socis constitucionals des de mitjan tres-cents fins als primers anys del

quatre-cents, si bé es tracta de companyies que per llurs volums operacionals poder ser considerades dins la categoria de societats petites i mitjanes.

Hem pogut comprovar, a més, amb referència als mitjans de transport, una utilització de les modalitats a *quintarades* i a *escar* en la negociació de les pòlisses de noliejaments al mercat mallorquí a mitjan tres-cents, per passar a una contractació preferent d'arrendament de navilis per un tant alçat o a canvi d'una quantitat prèviament fixada per unitat de càrrega o capacitat al començament del xv, sempre des de la perspectiva d'un cobriment de la ruta magribina. Així mateix, documentem l'existència d'associacions de comerciants mallorquins, de les quals la principal funció, llevat d'excepcions, era l'obtenció de mitjans de transport en el moment que llurs afiliats ho necessitaren, en un intent de pal·liar les dificultats de contractar individualment les pòlisses de noliejament. Una de les principals característiques d'aquestes associacions era llur caràcter monopolístic pel fet d'admetre com a membres únicament mercaders de Mallorca. La importància d'aquest fet es manifesta, si tenim en compte les conseqüències econòmiques d'un control dels mitjans de transport, en permetre impedir l'embarcament de mercaderies d'operadors no pertanyents a la lliga o bé el transport de carregaments propietat dels associats en els vaixells noliejats per comerciants estrangers o no afiliats a l'associació. D'aquesta manera, s'assegurava que els intercanvis establerts des de Mallorca amb algunes places nord-africanes fossin prioritàriament protagonitzats per mallorquins i s'imposaven fortes barreres a la competència estrangera, sobretot italiana.

Quant als mètodes de cobriment de risc, la concertació d'assegurances a prima apareix com una pràctica generalitzada entre el sector mercantil mallorquí més actiu en el comerç nord-africà ja els primers anys del segle xv. Al contrari, a mitjan segle xiv, la concertació de préstecs i canvis a risc marítim es configura com el sistema més emprat per evitar una part de les possibles pèrdues però, sobretot, com a mesura suplementària, juntament amb els avançaments en el pagament dels nòlits, de finançament dels viatges comercials.

Respecte als productes objecte de transacció, hem intentat no pas detallar una llista ja coneguda de mercaderies, sinó avaluar la funció específica dels productes sobre els quals tenim una informació documental més gran i establir una possible evolució en els interessos dels mercaders dedicats al comerç nord-africà. La definició clàssica de la ruta magribina com a aprovisionadora de l'or, els esclaus i la llana, requereix certes matisacions respecte al segle xiv. La llana nord-africana, malgrat la seva escassa qualitat i baixa cotització, era encara un dels productes preferents dins la composició dels carregaments procedents del Magrib; una llana destinada a alimentar les indústries locals i a la reexportació cap a altres centres estrangers, sobretot italians. Alcúdia i Honein es configuren com els principals ports de sortida de la producció llanera de les àrees circumdants. Idèntiques constatacions es poden realitzar respecte a l'or. Al tres-cents, els dinars magribins arribaven als centres valencià i mallorquí fonamentalment com a superàvit de l'intercanvi de productes autòctons, però també de reexportació, negociats pels operadors de la corona al nord d'Àfrica. Així mateix, documentem l'entrada de partides d'or sudanès aportat pels mercaders jueus i musulmans nord-africans que es traslladaven fins als centres de la Corona d'Aragó per efectuar personalment les operacions de compra-venda. També els cereals, mercaderia apuntada per Dufourcq com a complementària de la trilogia llana, or i

esclaus, són objecte de freqüents importacions, si bé amb caràcter desigual en dependència dels centres receptors. Així, mentre que per a la ciutat de Barcelona el blat magribí no apareix entre les fonts principals d'aprovisionament, Mallorca cobreix els seus dèficits frumentaris per mitjà de compres d'importants partides de cereal nord-africà. Paral·lelament, documentem importants arribades de cereal magribí, procedent d'Orà, Mestgahanem i Tenes, a la ciutat de València en anys puntuals del final del tres-cents. Amb tot, la cera i els draps, no inclosos en cap de les definicions caracteritzadores de la ruta magribina, es configuren com els principals productes adquirits als mercats freqüentats pels operadors de la Corona, sempre des d'un punt de vista quantitatiu.

Les places nord-africanes constituïen, a més, un important canal de sortida per a un sector específic de la producció agrícola catalano-aragonesa i la reexportació d'un alt percentatge de productes procedents de diferents àrees mediterrànies i atlàntiques, si bé la sal eivissenca i, sobretot, la producció drapera conformaven una alta proporció dels carregaments embarcats als ports de València i Mallorca, via Eivissa, amb destinació al Magrib.

La possibilitat que el normal desenvolupament d'aquests intercanvis es pogués veure afectat per accions de cors i pirateria va condicionar la necessitat d'efectuar una anàlisi sobre el veritable abast de les repercussions comercials derivades de l'exercici d'ambdues activitats, aspecte que hem abordat a la tercera part de la tesi. Un plantejament d'aquesta índole requeria, en primer lloc, una delimitació formal entre ambdues activitats. El cors i la pirateria han estat considerats per part de la historiografia com a fets jurídicament diversos, però coincidents en la praxi. Des d'un punt de vista conceptual, la diferència bàsica entre ambdós resideix en la legalitat del primer, avalat per la concessió d'una llicència de cors i legitimat pel pagament d'una part proporcional de la captura en concepte d'impost reial, i la legalitat de la segona que actuava fora de tota norma. Aquest procés de diferenciació teòrica segurament s'anà conformant a partir del segle *xiii* per aparèixer ja plenament configurat a mitjan segle *xiv*. La frontera pràctica, tanmateix, és difícil de concretar i està directament relacionada amb la capacitat de control exercit per les autoritats públiques. La revocació de concessions de lliure armament de cors, la instrucció de processos judicials als infractors i la imposició de penes pecuniàries apareixen com les disposicions més freqüents adoptades per la monarquia per evitar una derivació del cors en pirateria. En aquest context s'inscriu la delegació de funcions punitives a les universitats directament afectades, com a mitjà per obtenir una major eficàcia en el compliment de les normes. Les transgressions incontrolades, que probablement van ser nombroses, no implicaven una assimilació cors-pirateria, sinó que evidenciaven una major o menor possibilitat d'incompliment de la normativa i una equiparació entre actes piràtics o actes corsaris, no pas entre activitats piràtiques o activitats corsàries.

Ara bé, la qüestió fonamental és el grau d'incidència del cors i de la pirateria en els intercanvis comercials entre la corona d'Aragó i el Magrib. Accions perpetrades per genovesos i castellans es configuren com un dels principals elements disruptors del comerç pel fet d'interceptar alguns dels viatges comercials que tenien com a punt de destinació o de partida els ports magribins i nassarites; una pirateria legalitzada per l'existència de conflictes bèl·lics —guerra dels Dos Peres, en el cas dels castellans, i les guerres contra Gènova, en el dels genovesos—, però que també

intenta fonamentar-se en la il·legalitat d'establir certes transaccions amb els estats musulmans, i també en el transport dels mateixos musulmans, nord-africans i originaris de la Corona d'Aragó, i dels jueus després del pogrom del 1391. Cal destacar, d'altra banda, la intensa activitat desenvolupada pels corsaris de València *ultra Sexona*, especialment d'Oriola, Guardamar, Elx i Alacant, amb una àrea principal d'actuació circumscrita al Llevant peninsular i a l'àrea de l'Estret. L'obligatorietat de confirmar la procedència legal dels musulmans capturats per part del batlle valencià obligava els corsaris a traslladar les preses a València, al mateix temps que afavoria la venda immediata en aquesta mateixa ciutat. D'aquesta manera, el mercat d'esclaus valencià s'alimentava d'entrades suplementàries, alienes a les pròpies accions d'embarcacions armades per corsaris de la mateixa ciutat.

Paral·lelament, embarcacions armades als ports nassarites —Almeria, Màlaga i també Almuñécar— i marínides —Arzila, Tànger i Ceuta— actuen, igual com les anteriors, a la zona sud peninsular i, especialment, a l'àrea de l'Estret. Però, mentre que els corsaris granadins mostren una activitat relativament estable al llarg del segle, s'observa una extrema disminució de les accions corsàries marínides a partir del 1350 i, sobretot, des del 1370. Aquesta constatació és coincident amb l'inici de la decadència política de la dinastia marínida i la pèrdua de la seva hegemonia al Magrib, circumstància que permet fer hipòtesis sobre una possible relació entre l'existència d'un poder polític fort i centralitzat i la potenciació dels armaments corsaris com un mitjà al servei dels fins expansionistes dels benimerins. Menys notícies han perdurat sobre les actuacions de pirates abdalites, encara que és possible delimitar els dos principals centres corsaris de l'àrea central magribina: Alger i Tedelis. La importància de la pirateria nassarita, marínida i abdalita resta, no gensmenys, en un segon pla davant el notable increment, a partir de la dècada dels seixanta, de la pirateria exercida des dels ports hàfsides de Tunis, Bona i Bugia. Mesures defensives i ofensives de caràcter divers van ser adoptades per la monarquia en col·laboració amb les ciutats i els llocs marítims afectats en un intent de mitigar les conseqüències econòmiques derivades dels apresaments d'embarcacions comercials però, majorment, de les ràtzies efectuades en àrees costeres que podien ser fàcilment saquejades.

Malgrat tot això, per mitjà d'una anàlisi de la documentació resulta evident que aquestes activitats no van arribar a paralitzar les transaccions, ni tan sols van constituir un obstacle de certa magnitud. Una més gran repercussió econòmica van tenir certes mesures adoptades per la monarquia i pels sultans magribins, com a conseqüència de les accions pirates, i que van arribar, àdhuc, a prohibir temporalment el manteniment de contactes mercantils amb determinades àrees o ports del nord d'Àfrica.

Independentment d'aquestes qüestions, el que sí que resulta innegable és el paper econòmic del cors i de la pirateria com a abastadors del mercat d'esclaus. A Barcelona, el gran centre de tràfic d'esclaus de la Corona d'Aragó, la superioritat numèrica d'esclaus musulmans al segle XIII havia cedit la primacia, al segle XIV, als esclaus procedents del Mediterrani oriental, sobretot tàrtars. Al contrari, a Mallorca la població esclava musulmana continuava superant numèricament la d'altres procedències, la qual cosa, descartada la hipòtesi sobre una possible descendència dels antics pobladors que van romandre a l'illa després de la reconquesta, evidencia la importància de les accions corsàries en detriment del tràfic directe com a font d'aprovisionament d'esclaus

musulmans. En realitat aquesta divergència entre ambdós mercats sembla que és una conseqüència directa dels diferents nivells d'actuació dels operadors d'aquestes dues places. La direcció preferencial i la freqüència de trànsit de la flota barcelonina cap a la zona de Llevant i de la mallorquina cap al nord d'Àfrica constitueixen, sens dubte, el principal factor de l'origen de la població esclava, amb independència que procedissin de la pirateria o del tràfic. No tenim dades concloents sobre la plaça valenciana, però l'assiduitat de les embarcacions del regne de València a les rutes magribines i granadines ens permet intuir que un buidat més exhaustiu dels protocols notariais podria transparentar una superioritat numèrica d'esclaus musulmans relativament a tàrtars, russos o circassians.

Finalment, és necessari especificar que un estudi com el que es presenta en aquesta tesi doctoral no pretén ésser en si mateix un treball acabat. En el seu desenvolupament i elaboració ha sorgit més d'un aspecte que caldria tractar, procedent de la informació documental que hem emprat. Entre d'altres, la qüestió dels mercedaris considerada no tan sols des de la perspectiva de la contractació de tropes catalano-aragoneses pels sultans magribins sinó també de soldats musulmans pels monarques de la confederació. Tampoc no hem al·ludit al comerç de mercaderies prohibides. Materials per a la construcció de naus, armes, metalls i productes alimentaris, en general, conformen la tipologia bàsica de les denominades «coses vedades». La prohibició, total o parcial, de procedir a llur comercialització en països musulmans fonamenta l'existència d'un comerç clandestí sobre el qual únicament posseïm notícies tangencials, però que, sens dubte, va assolir una notable importància. Així mateix, seria desitjable contrastar el comerç amb el nord d'Àfrica amb les transaccions a l'àrea mediterrània occidental i oriental per poder ponderar amb més exactitud la importància del Magrib en el conjunt de la balança comercial de la Corona d'Aragó.

Aquest seria un dels motius pels quals considerem que les conclusions extretes a partir de les investigacions dutes a terme fins al moment són parcials i susceptibles d'ésser ampliades per mitjà de posteriors treballs. Però hi ha, a més a més, unes altres raons que ens semblen de singular importància i sobre les quals voldríem deixar constància. En primer lloc, l'exclusiva utilització de fonts catalanes, mallorquines i valencianes comporta una visió mediatitzada des d'una òptica unilateral. No hem pogut contrastar els resultats obtinguts per mitjà de la documentació conservada als diferents arxius de la Corona d'Aragó amb documentació procedent del nord d'Àfrica, precisament per la manca generalitzada d'arxius al món musulmà. Jean Devisse critica durament aquesta creença sobre la inexistència d'arxius privats al món àrab. Per això argumenta la redacció de documents escrits concernents a operacions de naturalesa molt diversa, des de consultes jurídiques a contractes de venda d'animals, dotacions, testaments, entre les societats sedentàries de Mauritània, però a partir del segle XVIII. Al·ludeix també a una tesi recent, presentada a la Universitat de Rabat, el 1987, on l'autor, Larbi Mezzine, constata la generalització de l'ús del document escrit entre les societats rurals del Marroc saharià els segles XVII i XVIII.⁵ Però per al període cronològic que ens interessa, final de l'edat mitjana, no tenim constància de la conservació

5. J. DEVISSE, «Approximatives, quantitatives, qualitatives: valeurs variables de l'étude des traversées sahariennes», *Relaciones de la Península Ibérica con el Magreb (siglos XIII-XVI)* (Madrid, 1987), Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Instituto Hispano-árabe de Cultura, 1988, p. 184.

de fonts documentals que aportin dades sobre qüestions de caràcter comercial al món musulmà nord-africà i que, per mitjà del seu possible estudi per part d'historiadors coneixedors de la llengua àrab, ens possibilités l'ampliació de la informació i el contrast de conclusions.

Altrament, la gran quantitat de documentació conservada per l'època baix-medieval⁶ ens ha obligat a seleccionar, o tenir en compte, dins d'aquestes mateixes fonts cristianes, només les que reflecteixen les relacions sostingudes amb els països musulmans des dels principals centres comercials de la Corona d'Aragó, és a dir, Barcelona, València i Mallorca. Els centres considerats de menor entitat com Perpinyà, Girona, Blanes, Sant Feliu de Guíxols, Tortosa, Tarragona, Alacant, Oriola, per citar-ne només uns exemples, van fer un paper decisiu, tant per llur aportació en homes (patrons, mercaders, mariners...) com en productes que aquests podien comerciar. Ensenms, la mateixa naturalesa de la documentació conservada i la localització de les actes de notaris amb una clientela especialitzada en el comerç nord-africà ha afavorit la realització d'una anàlisi més detallada dels contactes comercials realitzats des de la plaça mallorquina, malgrat les evidències clares de la importància que el Magrib i, d'una manera especial, el regne de Granada tenien dins de l'entramat comercial de la ciutat de València. Potser un buidat més exhaustiu dels protocols conservats als diferents arxius valencians permetrà esmenar aquestes deficiències en futurs treballs. Respecte a Barcelona, també seria necessari efectuar una consulta dels fons de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona i de determinades sèries conservades a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, treball que no hem pogut realitzar per imperatius de temps. No obstant això, els resultats obtinguts per mitjà de l'avaluació d'altres fonts ja ens ha permès assegurar el desinterès de la plaça de Barcelona en el comerç nord-africà, a partir de la meitat del tres-cents, en benefici de les places de València i Mallorca.

6. Sobre les causes d'aquest augment quantitatiu de documentació respecte a l'època alt-medieval cf. R. CONDE, «Anàlisis de la tipologia documental del siglo XIV: fuentes del Archivo de la Corona de Aragón», *Cuadernos de Historia*, VIII (1977), p. 47-69; R. I. BURNS, *Society and Documentation in Crusader Valencia. Diplomatarium of the crusader kingdom of Valencia. The registered charters of its conqueror, Jaume I, 1257-1276*, Princeton University Press, I, 1985.